

прогалин через унесення змін як до законодавчої, так і до підзаконної сфери кримінального провадження, окрім цього, зайвий раз підтверджує необхідність подальших наукових розвідок для встановлення невиявлених прогалин сфери застосування домашнього арешту, щоб покращити правозастосовну діяльність у цій сфері.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Академічний тлумачний словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL: <http://sum.in.ua/s/sutnistj>.
2. Інструкція про порядок виконання органами внутрішніх справ України ухвал слідчого судді, суду про обрання запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту та про зміну раніше обраного запобіжного заходу на запобіжний захід у вигляді домашнього арешту : Наказ Міністерства внутрішніх

справ України від 31.08.2013 р. № 845 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1845-13>.

3. Вільгушинський М.Й. До питання застосування домашнього арешту як запобіжного заходу відповідно до Кримінального процесуального кодексу України / М.Й. Вільгушинський, Ю.А. Ліхолетова // Адвокат. – 2012. – № 11. – С. 9–13. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/adv_2012_11_3.pdf.

4. Безрукава А.Ф. Умови обрання запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту / А.Ф. Безрукава // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 4. – С. 594–600. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nvdduvs_2012_4_87.pdf.

5. Гаврилюк Л.В. Питання застосування запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту за новим КПК України / Л. В. Гаврилюк, І. В. Чурікова // Митна справа. – 2013. – № 4(2). – С. 188–193. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ms_2013_4\(2\)_35.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ms_2013_4(2)_35.pdf).

УДК 343.13

КРИМІНАЛЬНА ПРОЦЕСУАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СИСТЕМІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Білокінь Р.М., к. ю. н.,
здобувач кафедри кримінального процесу
Національна академія внутрішніх справ

У статті досліджено погляди вчених, які розробляли питання класифікації юридичної чи процесуальної відповідальності з метою визначення місця кримінальної процесуальної відповідальності в системі інших видів юридичної відповідальності й характеристики її структури.

Ключові слова: юридична відповідальність, процесуальна відповідальність, кримінальна процесуальна відповідальність, суб'єкти відповідальності.

В статье исследованы взгляды ученых, разрабатывавших вопросы классификации юридической или процессуальной ответственности с целью определения места уголовной процессуальной ответственности в системе других видов юридической ответственности и характеристики ее структуры.

Ключевые слова: юридическая ответственность, процессуальная ответственность, уголовная процессуальная ответственность, субъекты ответственности.

Bilokin R.M. CRIMINAL PROCEDURE RESPONSIBILITY IN THE SYSTEM OF LEGAL RESPONSIBILITY

Investigated the views of scientists who developed the classification of legal or procedural responsibility to determine the place of criminal procedural responsibility in the other types of legal responsibility and the characteristics of its structure.

Key words: legal responsibility, procedural responsibility, criminal procedural responsibility, subjects responsibility.

Постановка проблеми. Відповідальність як соціальний феномен є складним і багатоаспектним явищем. Юридична відповідальність, яка є різновидом соціальної відповідальності, також має різні види при тому, що у «правовій доктрині до цього часу не сформовано уніфікованих та загально визначених підстав і критеріїв поділу юридичної відповідальності на окремі її види» [1, с. 10]. Кримінальна процесуальна відповідальність є різновидом юридичної відповідальності, а тому її дослідження вимагає визначення місця кримінальної процесуальної відповідальності серед інших видів юридичної відповідальності.

Ступінь розробленості проблеми. Питання класифікації юридичної відповідально-

сті не раз привертало увагу таких учених, як О.В. Іваненко, В.В. Копейчиков, О.Е. Лейст, А.О. Осауленко, П.М. Рабінович, О.Ф. Скакун, І.С. Самощенко, М.Х. Фарукшин та ін. Водночас проблемі класифікації процесуальної чи кримінальної процесуальної відповідальності вчені не приділяли належної уваги. Дослідженням окремих аспектів цього питання займалися Л.В. Гаврилюк, І.М. Лукіна, О.С. Скачкова. Проте в роботах указаних науковців повною мірою не визначено місце кримінальної процесуальної відповідальності в системі інших видів юридичної відповідальності.

Метою статті є аналіз праць науковців, які розробляли питання класифікації юридичної чи процесуальної відповідальності з метою

визначення місця кримінальної процесуальної відповідальності в системі інших видів юридичної відповідальності й характеристики її структури.

Виклад основного матеріалу. Дослідники проблеми юридичної відповідальності зауважують, що вона є різноманітною, а тому намагаються її класифікувати на підставі різних критеріїв. Так, О.Е. Лейст пропонує досить об'ємну класифікацію юридичної відповідальності, ділячи її на підставі таких критеріїв: за видами правопорушень і характером санкцій, що застосовуються; за порядком застосування санкції; за суб'єктом правопорушення; за характером порушення правопорядку; за способом виникнення та здійснення відповідальності [2, с. 92–93].

Утім на загальнотеоретичному рівні найбільш оптимальним і загальноприйнятим є поділ юридичної відповідальності на підставі галузевого критерію. Так, О.Ф. Скакун відмічає, що, залежно від галузевої структури права, розрізняють такі види юридичної відповідальності: конституційну, адміністративну, цивільно-правову, дисциплінарну, матеріальну, кримінальну [3, с. 647–650]. Аналогічні класифікації містяться й у багатьох інших підручниках із теорії держави та права. Зокрема, у підручнику за редакцією В.В. Копейчикова також зазначено, що за характеристиками видів правопорушень розрізняють такі види юридичної відповідальності: кримінальна, адміністративна, цивільна й дисциплінарна [4, с. 247–248].

Вищенаведене свідчить, що на загальнотеоретичному рівні вчені здебільшого не приділяють уваги процесуальній відповідальності й не виділяють її як окремий вид юридичної відповідальності. Можливо, такий стан речей зумовлений тим, що вчення про процесуальну відповідальність є досить «молодим», адже сформувалися не більше ніж 50 років тому. Варто також підтримати думку щодо того, що неприділення уваги процесуальній відповідальності можна пояснити одним із двох варіантів: учені або заперечують її існування, або не вбачають тут проблеми, гідної вивчення [5, с. 342].

Тим не менше в окремих підручниках із теорії права можна знайти виокремлення процесуальної відповідальності. Зокрема, П.М. Рабінович зауважує, що в юриспруденції «дискутуються питання про видову самостійність процесуальної (зокрема, цивільно-, адміністративно-, кримінально-процесуальної), екологічної, сімейної та деяких інших варіантів юридичної відповідальності» [6, с. 192].

Перспективність такого поділу підтверджується й тим, що вчені, які досліджують проблему юридичної відповідальності на монографічному рівні, усе частіше пропонують відійти від традиційного виділення чотирьох основних видів відповідальності. Зокрема, О.В. Іваненко вважає, «що у даний час досягнення у галузі вивчення юридичної відповідальності дозволяють розширити кількість її видів», виокремлює й характеризує процесуальну відповідальність [1, с. 9–10].

Отже, залежно від галузевої структури права, розрізняють і види юридичної відповідальності. Дискусії науковців щодо такого

поділу стосуються того, чи для кожної галузі права притаманний власний вид юридичної відповідальності.

Так, І.С. Самощенко та М.Х. Фарукшин зауважують, що в принципі існує стільки видів відповідальності, скільки видів норм діє в суспільстві [7, с. 31]. Проте не всі вчені дотримуються такої точки зору й стверджують, що «класифікація юридичної відповідальності на види залежно від галузі права не збігається з галузевою структурою права, оскільки видів юридичної відповідальності менше ніж галузей права, а за порушення норм різноманітних галузей права може застосовуватися відповідальність одного і того самого виду, або в межах однієї галузі права можуть існувати різноманітні види відповідальності» [8, с. 7]. При цьому зауважується, що дисциплінарна відповідальність існує, але дисциплінарного права не має.

Не вдаючись до дискусії щодо кількості видів юридичної відповідальності, які варто виділяти на підставі галузевого критерію, відмітимо, що поряд із найбільш поширеними видами юридичної відповідальності (кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, цивільно-правова) потрібно виокремити і процесуальну відповідальність. Адже в юриспруденції профілюючі галузі права (кримінальне й цивільне) супроводжують відповідні процесуальні галузі: кримінальне процесуальне та цивільне процесуальне право, у яких і сформувалися, відповідно, кримінальна процесуальна й цивільна процесуальна відповідальність [9, с. 649].

Поділ юридичної відповідальності на підставі галузевого критерію має важливе значення, адже є найбільш простою й зрозумілою для правозастосувача класифікацією. Галузевий критерій поділу є водночас і нормативним критерієм поділу, що сприяє зручності вдосконалення окремих положень юридичної відповідальності.

Проте в науковій літературі досить часто виокремлюють не кримінальну процесуальну відповідальність, а процесуальну відповідальність. Це зумовлено тим, що на рівні загальної теорії права норми ділять за функціями у правовому регулюванні на матеріальні (лише називають, позначають права, обов'язки або заборони) та процесуальні (установлюють порядок, процедуру, «регламент» здійснення прав або виконання обов'язків, закріплених у матеріальних нормах) [6, с. 155]. Юридична відповідальність може наставати за порушення як норм матеріального права, так і норм процесуального права.

Отже, залежно від того, якими нормами визначені склади правопорушень, юридичну відповідальність можна ділити на матеріально-правові та процесуально-правові види юридичної відповідальності. Матеріально-правовими видами є кримінальна, адміністративна, цивільна й інші види відповідальності. Процесуально-правовими (процесуальними) видами є кримінальна процесуальна чи цивільна процесуальна відповідальність.

Варто зауважити, що процесуальна відповідальність неоднорідна, тому серед науков-

ців актуальними є дискусії не стільки щодо доцільності виокремлення процесуальної відповідальності, скільки щодо класифікації самої процесуальної відповідальності.

Зокрема, П.М. Рабінович виділяє такі види процесуальної відповідальності: цивільна процесуальна, адміністративна процесуальна та кримінальна процесуальна [6, с. 192]. На думку О.В. Іваненко, потрібно виділяти «кримінально-процесуальну, цивільно-процесуальну, конституційно-процесуальну, господарсько-процесуальну, адміністративно-процесуальну» [1, с.10].

Не вдаючись до полеміки щодо виокремлення окремих видів процесуальної відповідальності, зауважимо, що найменше дискусій серед учених лише щодо виокремлення кримінальної процесуальної та цивільної процесуальної відповідальності. Адже конституційно-процесуальне чи адміністративно-процесуальне право перебуває поки що на стадії формування, а тому ще зарано говорити про відповідні процесуальні види відповідальності [9, с. 649]. Варто врахувати й твердження науковців, згідно з яким, для того щоб говорити про самостійний вид юридичної відповідальності, має бути наявність кодифікованого нормативно-правового акта, що передбачає юридичну відповідальність [9, с. 642]. А на сьогодні, зокрема, у конституційному праві такого кодифікованого акта немає.

Разом із цим доцільно також зауважити, що відповідальність загалом як правовий інститут є матеріальною, адже саме норми матеріального права передбачають діяння, яке є забороненим, і визначають вид і міру відповідальності за таке діяння. Справді, відповідальність як інститут права визначена нормами матеріального права – відповідальність за злочин, правопорушення, проступок, делікт. Але норми процесуального права також містять положення, які передбачають склади процесуальних правопорушень, що за своєю сутністю можна назвати нормами матеріального права. Зокрема, у ч. 1 ст. 144 Кримінального процесуального кодексу України передбачено, що «грошове стягнення може бути накладено на учасників кримінального провадження у випадках та розмірах, передбачених цим Кодексом, за невиконання процесуальних обов'язків», а в ч. 5 ст. 180 Кримінального процесуального кодексу України визначено, що в разі невиконання поручителем узятих на себе зобов'язань на нього накладається грошове стягнення [10].

А тому ми не можемо погодитися із твердженням І.С. Самошченка та М.Х. Фарушина про те, що юридичну відповідальність потрібно класифікувати лише на підставі матеріальних критеріїв, а процесуальної відповідальності як самостійного виду юридичної відповідальності не існує [7, с. 187].

Доцільність виокремлення процесуальної відповідальності зумовлена тим, що вона має свої специфічні особливості. Зокрема, кримінальна процесуальна відповідальність відрізняється від інших видів юридичної відповідальності такими характерними ознаками: суб'єктами (є лише учасники кримінального провадження), підставою (порушення ви-

мог кримінального процесуального законодавства), процесуальною формою (порядок притягнення регламентований кримінальним процесуальним законодавством).

Отже, вищенаведена класифікація юридичної відповідальності свідчить, що на рівні з матеріально-правовими видами юридичної відповідальності варто виділяти і її процесуальні види, а саме: кримінальну процесуальну та цивільну процесуальну відповідальність.

Водночас і сама кримінальна процесуальна відповідальність може класифікуватися на підставі різних критеріїв.

Досить важливим і дискусійним є питання поділу кримінальної процесуальної відповідальності залежно від кримінального процесуального статусу суб'єкта, який учинив кримінальне процесуальне правопорушення й до якого застосовуються заходи кримінальної процесуальної відповідальності.

У кримінальній процесуальній теорії вчені здебільшого відмічають, що процесуальну відповідальність несе будь-який суб'єкт кримінального провадження, який має процесуальні обов'язки, у разі невиконання чи неналежного виконання покладених на нього обов'язків [11, с. 56; 5, с. 339–344].

Але не всі дослідники проблеми кримінальної процесуальної відповідальності притримуються такої точки зору. Зокрема А.Я. Дубинський стверджує, що не можна вважати суб'єктами кримінальної процесуальної відповідальності посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження [12, с. 161]. Таку позицію вчений обґрунтовує тим, що за порушення норм кримінального процесуального права слідчий, прокурор чи суддя будуть нести дисциплінарну, цивільно-правову, матеріальну чи кримінальну відповідальність. А заходи, які можуть бути застосовані до винних посадових осіб, зокрема догана, не мають процесуального характеру. Тому таку відповідальність не можна вважати кримінальною процесуальною [12, с. 161]. На твердження окремих учених про те, що до заходів кримінальної процесуальної відповідальності слідчого, прокурора чи судді потрібно зараховувати відсторонення від розслідування чи скасування незаконного рішення [11, с. 103], А.Я. Дубинський зауважує, що такі заходи є заходами відновлення законності, хоча й можуть бути пов'язані із заповіданням певних неприємностей посадовій особі, яка допустила порушення, але не спрямовані особисто проти неї, а тому також не можуть розглядатися як заходи кримінальної процесуальної відповідальності [12, с. 161].

Утім ми не можемо повністю погодитися із вищенаведеними аргументами та вважаємо, що не варто заперечувати факт наявності кримінальної процесуальної відповідальності посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження, а доцільно говорити про специфіку їхньої відповідальності.

Уважаємо, що суб'єктів кримінальної процесуальної відповідальності потрібно ділити на такі дві групи: 1) державні органи й посадові особи, які ведуть кримінальний процес і залучають до його сфери всіх інших суб'єктів; 2) особи, яких залучають до кримінального

провадження (котрі, у свою чергу, діляться на осіб, які захищають свої права або представлені інтереси у кримінальному процесі, та осіб, які відіграють допоміжну роль у кримінальному процесі).

У теорії кримінального процесу розрізняють і фактичні підстави притягнення до кримінальної процесуальної відповідальності, що також варто розглядати як критерій її поділу. Так, фактичними підставами притягнення особи до кримінальної процесуальної відповідальності є вчинення суб'єктом кримінального провадження діяння, яке не відповідає вимогам кримінального процесуального законодавства. Заслужує на окрему увагу твердження В.С. Вепрева, який пропонує виділяти такі три фактичні підстави притягнення особи до кримінальної процесуальної відповідальності: учинення кримінального процесуального правопорушення; зловживання кримінальним процесуальним правом; вихід посадовими особами за межі розсуду [13, с. 11–12]. Кожна з указаних підстав має свої характерні особливості, а тому потребує детального аналізу в ході подальшого дослідження проблеми кримінальної процесуальної відповідальності.

Ще одним важливим критерієм диференціації кримінальної процесуальної відповідальності є поділ її за наслідками чи заходами примусового характеру, що застосовуються до осіб, які допустили порушення норм процесуального законодавства. Зокрема, І.М. Лукіна виокремлює такі два види: заходи, пов'язані з позбавленням порушника суб'єктивного процесуального права; заходи, пов'язані з покладанням нових або додаткових обов'язків [14]. Можна також зустріти й поділ на заходи немайнового характеру (попередження, видалення із зали судового засідання, зміна запобіжного заходу на більш суворий) і заходи майнового характеру (покладання судових витрат, звернення застави в дохід держави, грошове стягнення).

Окрім вищенаведених критеріїв поділу кримінальної процесуальної відповідальності, потрібно відмітити й наявність окремих «авторських» класифікацій. Так, С.Г. Ольков науковим шляхом виділив такий вид ретроспективної юридичної відповідальності – довільну юридичну відповідальність, яка базується на виділених неконкретизованих санкціях [15, с. 18–20, 154]. Окремі вчені пропонують виділяти відповідальність за провину (загальне правило) і відповідальність без вини. Так, на думку З.Ф. Ковриги, поряд із винуватістю суб'єкта в процесуальному правопорушенні варто визнати підставою процесуальної відповідальності й тим самим властивістю процесуального правопорушення й діяння об'єктивно протиправні, як це прямо передбачено в цивільному праві (відповідальність за випадкове спричинення шкоди) [16, с. 76]. Однак такі твердження є досить спірними, а

тому їх обґрунтування чи спростування потребують окремого дослідження.

Висновки. Вищенаведене свідчить, що на рівні з матеріально-правовими видами юридичної відповідальності потрібно виділяти і її процесуальні види. Різновидом процесуальної відповідальності є кримінальна процесуальна відповідальність, яку також доцільно ділити на підставі різних критеріїв – за суб'єктами, підставами й наслідками. Наукові розробки щодо розуміння сутності кримінальної процесуальної відповідальності на сучасному етапі розвитку вітчизняної науки знаходяться у стані формування, а тому окремі класифікаційні критерії потребують більш детального дослідження та обґрунтування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Іваненко О.В. Сутність юридичної відповідальності та роль правоохоронних органів у її забезпеченні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / О.В. Іваненко ; КНУВС, 2007. – 20 с.
2. Лейст О.Э. Санкции в советском праве / О.Э. Лейст. – М. : Госюриздат, 1962. – 238 с.
3. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : [підручник] / О.Ф. Скакун. – Х. : Еспада, 2006. – 776 с.
4. Теорія держави і права : [навчальний посібник] / [А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.] ; за заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 368 с.
5. Мурзановська А.В. Про деякі аспекти кримінально-процесуальної відповідальності / А.В. Мурзановська // Актуальні проблеми держави і права : збірник наукових праць. – 2007. – Вип. 32. – С. 339–344.
6. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : [навчальний посібник] / П.М. Рабінович. – Львів : Край, 2008. – 224 с.
7. Самощенко И.С. Ответственность по советскому законодательству / И.С. Самощенко, М.Х. Фаруқшин. – М. : Юрид. лит., 1971. – 240 с.
8. Гаврилюк Л.В. Відповідальність слідчого: кримінально-процесуальні засади : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Л.В. Гаврилюк. – К., 2009. – 20 с.
9. Хачатуров Р.Л. Общая теория юридической ответственности / Р.Л. Хачатуров, Д.А. Липинский. – СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007. – 950 с.
10. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
11. Ветрова Г.Н. Уголовно-процессуальная ответственность / Г.Н. Ветрова. – М. : Наука, 1987. – 112 с.
12. Дубинский А.Я. Исполнение процессуальных решений следователя: правовые и организационные проблемы / А.Я. Дубинский // Вибрані праці / упоряд. Л.Д. Удалова, О.І. Галаган, Д.П. Письменний та ін. – К. : ЦУЛ, 2014. – С. 13-168.
13. Вепрев В.С. Основания уголовно-процессуальной ответственности : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В.С. Вепрев. – Челябинск, 2006. – 265 с.
14. Лукіна І.М. Цивільна процесуальна відповідальність : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / І.М. Лукіна. – Х., 2011. – 20 с.
15. Ольков С.Г. Уголовно-процессуальные правонарушения в российском судопроизводстве : дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 / С.Г. Ольков. – Тюмень, 1994. – 395 с.
16. Коврига З.Ф. Уголовно-процессуальная ответственность / З.Ф. Коврига. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1984. – 191 с.